

RECENSIES - RECENSIONS - BOOK REVIEWS

BART TRITSMANS

**'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden'.
Stedelijk groen in Antwerpen, 1859-1973**

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2016, 261 p.

Er valt de laatste jaren niet naast te kijken: mondige burgers treden almaar nadrukkelijker op het voorplan in de strijd voor een leefbare stad. Ouders voeren aan schoolpoorten campagne voor veilig verkeer en zuivere lucht, in een grootschalig staaltje van *citizen science* gingen 20.000 zogeheten 'CurieuzeNeuzen' in 2018 de hoeveelheid stikstofdioxide in hun woonomgeving na en sinds het einde van dat jaar beheersten spijbelende scholieren wekenlang de actualiteit met hun acties voor een meer doortastend klimaatbeleid. Dat een optreden buiten de politiek om wel degelijk een verschil kan maken, is wellicht nergens duidelijker dan in Antwerpen. In een aangehouden offensief van burgerparticipatie slaagden actiegroepen er in 2009 eerst in om een referendum af te dwingen, waarna de Lange Wapper, een gecontesteerde snelwegbrug, politiek werd begraven. Acht jaar en veel verzet later werden ze met het Toekomstverbond een structurele partner van de overheid bij de realisatie van de Oosterweelverbinding: in de transformatie van de Scheldestad moeten mobiliteit, ruimtelijke ordening en gezondheid hand in hand gaan.

Directe actie van burgers lijkt relatief nieuw, een symptoom van een democratisch bestel dat volgens denkers als David Van Reybrouck aan vernieuwing toe is. Er zijn nochtans precedenten. Vanaf de jaren 1960 ontstaan wel vaker actiegroepen wanneer de openbare ruimte acuut aan levenskwaliteit dreigt in te boeten. Maar met een instantie als de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (KVNS) organiseerde het maatschappelijk middenveld zich al sedert de vroege twintigste eeuw in het aanvechten van inbreuken op de openbare ruimte. In het proefschrift dat hij in 2014 verdedigde, signaleerde Bart Tritsmans (UA/VUB) zelfs een halve eeuw eerder al "een experiment met bewonersparticipatie *avant la lettre*" (p. 37), bij plannen om een populaire

Antwerpse wandelplek ingrijpend te transformeren. In de uitermate leesbare publieksversie van zijn studie reconstrueert Tritsmans de grote lijnen van de Antwerpse debatten rond stadsgroen in een periode van ruim honderd jaar, van 1859 tot 1973. Het resultaat is een ambitieus en vernieuwend boek, dat met een brede blik een waaier aan fenomenen, processen en actoren analyseert. Stadsparken, squares, speelterreinen en braakliggende gronden zijn slechts enkele van de types groen die passeren en leiden vooral tot inzichten in soms heel andere, onverwachte kwesties.

Leidmotief in *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* is de vaststelling dat "groenruimtes niet steeds de omgevingen waren die het stadsbestuur voor ogen had" (p. 85). De grote sterkte van Tritsmans' studie is dat hij de vormgeving van de Antwerpse metropool niet enkel vanuit het perspectief van de bouwheren onderzoekt, maar systematisch oog tracht te hebben voor de stedelingen die met de groene ruimte – of het gebrek daaraan – te maken hadden. Tritsmans profileert zich als een stadshistoricus met aandacht voor ecologische geschiedenis en de *spatial turn*. Maar met zijn diepgravende analyses van betekenisgeving en toe-eigeningen toont hij zich bovenal een cultuurhistoricus. In een boek dat rond conflicten is opgebouwd (waarover zo meteen meer) laat zich ook een onbedoelde spanning voelen, die teruggaat op het uitgangspunt van de auteur. Ongetwijfeld om de studie beheersbaar te maken, koos hij er bewust voor om zich ruimtelijk te beperken tot het openbare groen binnen de vroegere Brialmontomwalling, het tracé van de huidige Antwerpse Ring. De analyses maken echter overvloedig duidelijk dat deze keuze de belevingswereld van de Antwerpenaar kunstmatig inperkt. Zo blijft de prestigieuze 'parkbegrafplaats' Schoonselhof, een voormalig Hobokens-Wilrijks landgoed, buiten beeld: nochtans is het sinds 1921 de enige Antwerpse begraafplaats, en dus een bekende bestemming voor de hele bevolking. Andersom duiken met onder meer Linkeroever en het Peerds-

bos toch locaties buiten het strikte kader op. En terecht: ze helpen om de historische dynamiek van autoriteiten en burgers te begrijpen. Boeiende passages over de *urban fringe*, de fysieke én mentale grenszone tussen stad en platteland, geven helder aan dat de binnenstedelijke ruimte werd beleefd en gecreëerd in wisselwerking met de realiteit buiten de agglomeratie.

Dat een bijkomend, buitenstedelijk element de analyses over groenruimte meer diepgang kon geven, betekent allerm minst dat de interpretaties oppervlakkig zijn. Tritsmans zet in de zeven hoofdstukken van *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* in op de dynamiek tussen stedelingen, overheden en experts, waarbij duidelijk wordt dat de burgers doorgaans aan het kortste eind trokken en al bij al weinig inspraak hadden: petitie en campagnes in de krantenkolommen of op straat maakten zelden veel indruk. In het verlengde komt zo een ander spanningsveld naar voor, dat tussen officiële en officieuze (of getemde en wilde) groenruimten: het was voor de overheden moeilijk of zelfs onmogelijk om het gedrag van de Antwerpenaars ruimtelijk te sturen. Braakliggende terreinen en weiden werden door de burgerij liefst gemedend, maar waren zeker voor arbeiderskinderen – sociale verschillen behoren tot de meest reële in de studie – een speelparadijs. Voor anderen primeerde dan weer de opvoedkundige, moraliserende of zelfs gezondheidswaarde van groen, terwijl sommige planners met parken en squares de grondprijzen wilden aanjagen en zo meteen ook de uitstraling van de metropool Antwerpen. Bepaalde bestudeerde spanningen zijn zeer concreet, zoals het modernistisch dilemma tussen tuinvijken of hoogbouw, terwijl andere een haast ontologische dimensie hebben, zoals de overtuiging van burgemeester Lode Craeybeckx dat het stedelijk groenbeleid strikt rationeel moest zijn en daarom geen rekening met sentimentele verzuchtingen mocht houden. Erg treffend is hoe Tritsmans ook een genderverschil aan het licht brengt: vrouwelijke gemeenteraadsleden bleken veel vroeger dan hun mannelijke collega's gevoelig voor het opofferen van groenzones aan de noden van het autoverkeer.

Het resultaat is een gelaagd en genuanceerd beeld van aanvullende, maar vaker tegengestelde belangen, en dit zowel in de synthese van de algemene honderdjarige evolutie als in de reconstructie van individuele cases. Een mooi voorbeeld heeft betrekking op de laatnegentiende-eeuwse aanleg van aangepaste terreinen voor het populaire kaatospel. Tritsmans schetst mooi de aarzeling bij het stadsbestuur – bij slechte balcontrolle liepen omstaanders gevaar – en hoe na buurtonderzoek door de politie de vergunning voor een kaatsbaan op het Sint-Jansplein opnieuw werd ingetrokken. Pas na dertig jaar strijd zouden vanaf het begin van de twintigste eeuw meerdere officiële banen in het stadscentrum worden aangelegd. Uiteenlopende argumenten pro en contra passeren de revue. Wat dit voorbeeld evenwel óók aantoon, is de brede invulling die Tritsmans aan de categorie “stedelijk groen” geeft: bij menige passage over sport, maar ook over onder andere de visie van meer of minder genommeerde urbanisten op Antwerpse stadsuitbreidingen, is de groene component hooguit indirect aanwezig. Enige reflectie in hoeverre dergelijke gelijkschakeling van groene en open ruimte al of niet een anachronisme is, was welkom geweest.

Niettegenstaande ingrijpende transformaties van het stedelijk weefsel, zo stelt Tritsmans, is de continuïteit in de groendebatten groot. Sinds het midden van de negentiende eeuw zijn internationalisering, professionalisering en democratisering van openbaar groen de dominante krachten, en dit ondanks periodes van terugval zoals de jaren 1950 toen alles voor een vlotte verkeersdoorstroming moest wijken. *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* schetst de evolutie in een dubbele structuur. Op een eerste niveau is er een chronologische opdeling: de opkomst van een Antwerps groenbeleid tot 1906, de inbedding in een meer theoretisch urbanisme tot 1945, en de naoorlogse periode tot 1973, toen het stadsbestuur van een systematisch groenbeleid een speerpunt maakte. Dat drieluik wordt aangevuld met een “driedimensionaal opzet” (p. 23): achtereenvolgens komen telkens de planning van groenzones, de onderhandelingsprocessen en de beleving van de groenruimte(n) aan bod. Dat laatste, een onderzoek naar groen vanuit het perspectief

van de gebruikers, is een antwoord op het grootste hiaat in de (nog jonge) historiografie van stedelijk groen: zeker in België is de dagelijkse beleving nog grotendeels onontgonnen terrein. Tritsmans verricht in dit opzicht zonder enige twijfel pionierswerk, al erkent hij zelf dat zijn passages rond het *fin-de-siècle* en de Tweede Wereldoorlog – ‘twee snapshots’ noemt hij het (p. 11) – vooral bedoeld zijn om het potentieel én belang van deze benadering aan te tonen. Geschikte bronnen liggen immers niet voor het rapen. Bovendien rijst de indruk dat Tritsmans zich zeker in het eerste snapshot al te meegaand opstelt: hij leidt de cruciale bundel *Weerspiegeld Antwerpen* (1929) slechts oppervlakkig in en citeert zonder veel context uit diverse getuigenissen; om anekdotiek te overstijgen, heeft de veelal literaire en/of picturale taal waarin herinneringen werden neergepend echter nood aan meer duiding. Politieke en gerechtelijke bronnen worden vermeld, maar amper ingezet.

In nog een handvol andere passages parafrazeert *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* de bronnen iets te weinig kritisch. Zo signaleert Tritsmans de stadsvlucht in het Interbellum zonder ook maar enig cijfer (p. 123), en weegt het cultuurkritische discours van Amand de Lattin en andere leden van de *kvns* sporadisch op het taalgebruik. Echt problematisch is het enkel waar Tritsmans de vroeg-twintigste-eeuwse vernieuwingsplannen voor de Antwerpse agglomeratie schetst in het licht van “een internationale, vergelijkende studie” die aantoonde “dat Antwerpen een van de steden met de minste publieke groenzones van Europa was” (p. 134). Deze bevinding wordt nadien nog enkele malen als argument opgevoerd, maar de studie zelf wordt nergens systematisch geanalyseerd of zelfs maar bij naam genoemd. Wellicht zag Tritsmans zich met hetzelfde probleem geconfronteerd als anderen die zich over de materie bogen: er zijn teksten gekend waarin over dergelijke studie wordt geschreven, maar het werkstuk zelf moet nog opduiken. Zonder kennis van inhoud, opdrachtgever, of auteur is het dan ook op zijn minst voorbarig om de comparatieve uitspraak als feit te aanvaarden, des te meer omdat de relevantie van Tritsmans’ studie ook zonder dit argument

moeiteloos overeind blijft. Het Antwerpen dat hij schetst, was allerminst een trendsetter op vlak van openbaar groen, en daarin vermoedelijk gelijkaardig aan vele andere steden. De bestuurders van de stad getuigden zelden van originaliteit en waren in hun groenbeleid opvallend behoudsgezind. Het is net dat vertrekpunt dat toelaat om te achterhalen met welke antwoorden en strategieën de stedelingen in hun behoefte aan openbare en/of groene ruimte proberen te voorzien. Meer uitgesproken beleidskeuzes zouden alle aandacht hebben getrokken, terwijl Tritsmans hier een heel andere dynamiek en microkosmos kan ontrafelen.

Bomen waren (of zijn?) voor sommigen dan wel waardevolle bijkomstigheden, die men indien nodig zonder veel omzien rooit, maar Bart Tritsmans’ boek is dat nadrukkelijk niét. Zijn studie behandelt een al te vaak miskend bestanddeel van het stedelijk weefsel. De aanleg en gebruik van groenzones, zo blijkt overvloedig, vormen een spiegel en een katalysator voor maatschappelijke ontwikkelingen. Ofwel: historici moeten groen niet als een geïsoleerd element van de stedelijke omgeving benaderen, maar integendeel als een toegangspoort tot bredere maatschappelijke ervaringen erkennen. Behalve fundamenteel dynamisch zijn groenruimtes bovendien ook kwetsbaar: de Antwerpse geschiedenis wemelt van voorbeelden van bomen, plantsoenen of zelfs parken die eerder door willekeur of toeval dan na grondige afweging uit het stadsbeeld verdwenen. Het is een besef dat tot vandaag kan inspireren, en niet enkel in Antwerpen.

Andreas Stynen

EMMANUEL DEBRUYNE

« *Femmes à Boches* ». *Occupation du corps féminin, dans la France et la Belgique de la Grande Guerre*

Paris, Les Belles Lettres, 2018, 456 p.

Avec ce dernier opus, Emmanuel Debruyne signe sans conteste une contribution majeure à l’histoire de la Grande Guerre, en particulier concernant l’histoire de l’occupation et celle du genre en ‘14-’18. Alors que les « femmes à Boches » de ‘40-’45 possédaient déjà leur classique depuis une vingtaine d’années, avec l’étude des tontes de la libération